

הרב עדו רכניץ

משפט התורה וחוקי מדינת ישראל

מבוא

בפתיחה לטור חושן משפט עמד רבנו יעקב בעל הטורים על מקומו של המשפט בעבודת ה' (טור, חו"מ סי א):

...כי המשפט הוא יסוד ועיקר גדול בעבודת ה', ואחריו [אחרי משה רבנו] כל שופט ושופט שפט את דורו והשיבו מדרכו הרעה לעבודת ה' ללכת בדרך אשר דרך בה אברהם אבינו לעשות צדקה ומשפט ובעבור זה ניצולו מידי אויביהם...

הראי"ה קוק הדגיש את חשיבות משפט התורה בהיותו מבטא ערכי נצח אלוקיים (אורות, ישראל ותחייתו, פרק ג עמ' כא):

המשפטים הם קודש קודשים בישראל, ועל כן הסמיכה, שהיא נושאת שם אלהים עליה, היא כל כך נחוצה לנו, היא כל כך אופית לתוכן לאומנו... משה רבנו ע"ה, בתפסו אתו את כוח המשפט, בתחילת יסודו באומה, העלה את כל ערכי המשפט עד סוף כל הדורות לאותו התוכן האלהי שמשפטי ישראל באים אליו, ודרישת אלהים באה יחדיו עם המשפט הישראלי.

במילים אחרות, משפט התורה איננו מערכת של כללים שמטרתם אך ורק ליצור סדר חברתי, אלא מדובר בהופעת דבר ה' בעולם ובגילוי בקרב בני ישראל. כל סכסוך בין שניים מבני ישראל נקרא 'דרישת אלוקים', והוא הוכרע על ידי משה רבנו. דברים ברורים בעניין זה כתב גם מייסד חסידות חב"ד רבי שניאור זלמן מלאדי (תניא, פרק ה):

והנה הלכה זו היא חכמתו ורצונו של הקב"ה שעלה ברצונו שכשיטעון ראובן כך וכך דרך משל, ושמעון כך וכך, יהיה הפסק ביניהם כך וכך. ואף אם לא היה ולא יהיה הדבר הזה לעולם לבוא למשפט על טענות ותביעות אלו.

פסק ההלכה בסכסוך ממוני תאורטי הוא מימוש רצונו של הקב"ה, קל וחומר כאשר מדובר בסכסוך ממוני ממשי, קטן ככל שיהיה. אמירות אלה מבהירות שההלכות הדנות בעולם העסקים הן חלק בלתי נפרד מהתורה, ואין הן שונות מכל הלכה העוסקת בדיני בשר וחלב או בדיני שבת. ומכאן נובעת חשיבותה הרבה של המצווה לפנות לדין תורה.

עם הקמת מדינת ישראל פעמה בלב רבים התקווה כי המדינה החדשה תחיה את משפט התורה ותקבע אותו כחוק המחייב. אולם תקווה זו נכזבה פעמיים. האכזבה הראשונה הייתה בהחלטה שהתקבלה עם הקמת המדינה לאמץ בשינויים קלים את המשפט המנדטורי, תוך התעלמות ממשפט התורה.

הרב הראשי הראשון למדינת ישראל - הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג - תיאר בכתביו את אכזבתו המרה מההחלטה שמשפט התורה לא יהיה המשפט המחייב במדינת ישראל (הריא"ה הרצוג, פתיחה לספר הלכה פסוקה חו"מ, סימנים א-ח, עמ' יב"ג):

כמעט שלא היה יכול לעלות על הדעת של שום יהודי דתי שהמדינה היהודית תעזוב מקור מים חיים, את תורתנו הקדושה, לחצוב לה בורות בורות נשברים, לסגל לה חוקים ומשפטים של עם אחר. הלא זו היתה מהפכה איומה מבפנים, וחילול השם נורא מבחוץ! זה היה בבחינת נתינת גט כריתות, ח"ו, לתורת ישראל. כסבורים היינו שתיכף להכרזת המדינה, הגורמים הקובעים בשטח הזה, יהיו נמלכים מיד בסמכות התורה בארץ - 'כדת מה לעשות?' אמנם כך הוא הנוהג בכל ארץ נכבשת, שמשאירים את החוק הקיים מכבר, שלא לגרום תזוזות וזעזועים קשים בעולם המסחר וכו'. אך במה הדברים אמורים - באומות שאין להן משפט שהוא חלק מדתם, מה שאין כן אצלנו, הרי זה דבר חמור מאוד מאוד לקיים אפילו לזמן מועט משפט-זר... וכבר הגאון הלאומי צריך היה לעמוד כתריס בפני ההתבוללות הסיטונית הזאת, בפני החיקוי המשפיל הזה ברקע של החוק, וכשאנו מסתכלים בעניין זה מן הבחינה העליונה של תורה מן השמים וקדושת ישראל הלא רעדה תאחזנו! כל בר בי-רב יודע כמה הרעישו אבות העולם החל מהתנאים ועד לאחרוני הפוסקים על ההתדיינות בערכאות של גויים. ומה גדול החילול כשמדינת ישראל מסגלת לה ספר חוק ומשפט משל הגויים!

האכזבה השנייה הייתה לאחר חקיקת 'חוק יסודות המשפט' המורה להשלים את החוק על פי המקורות היהודיים (חוק יסודות המשפט תש"ם - 1980, סעיף 1):

ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל.

בעידן שלפני חקיקת החוק היה על שופט לפנות למשפט הבריטי כדי למצוא מענה לשאלות שאין להן מענה בחוק. כוונת יוזמי החוק הייתה שלפחות במקום שבו אין חוק מפורש - יינתן באופן מחייב מקום של כבוד למשפט התורה. גם ניסיון זה כשל במידה רבה, כאשר חלק משופטי בית המשפט העליון פירשו אותו באופן מצומצם המעקר אותו מתוכנו.

א. ממשלת ישראל

הקמת שלטון יהודי היא מצווה מן התורה, כפי שכתב הרמב"ם (הל' מלכים פ"א, ה"א):

שלוש מצות נצטוו ישראל בשעת כניסתן לארץ: למנות להם מלך שנאמר שום תשים עליך מלך...

למלך ישראל סמכויות שלטוניות רבות, בראשן הסמכות להחליט על יציאה למלחמת מצווה (רמב"ם, הל' מלכים פ"ה ה"ב):

מלחמת מצוה אינו צריך ליטול בה רשות בית דין, אלא יוצא מעצמו בכל עת, וכופה העם לצאת, נוסף על כך, המלך רשאי לגבות מיסים (רמב"ם, הל' מלכים פ"ד ה"א):

רשות יש למלך ליתן מס על העם לצרכיו או לצורך המלחמות, וקוצב לו מכס ואסור להבריה מן המכס...

כמו כן, המלך רשאי להעניש פושעים שאינם חייבים בעונש על פי דין תורה (רמב"ם, הל' רוצח ושמירת הנפש פ"ב ה"ד):

וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינן מחוייבים מיתת בית דין אם רצה מלך ישראל להרגם בדין המלכות ותקנת העולם הרשות בידו...

הרא"ה קוק חידש שכאשר אין מלך, סמכויות המלך חוזרות אל הציבור (שו"ת משפט כהן, סי' קמד):

וחוץ מזה נראים הדברים, שבזמן שאין מלך, כיוון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה.

כלומר כאשר אין מלך, סמכויות המלך השונות, ובכלל זה גם סמכות החקיקה, חוזרות אל העם ב'מה שנוגע למצב הכללי של האומה', והעם יכול להשתמש בסמכות זו ולחוקק חוקים שונים. הרב שאול ישראלי התייחס במפורש ליישום דברי הרב קוק במשטר הדמוקרטי במדינת ישראל (עמוד הימיני סי' ט אות יב):

ונמצאים אנו למדים מזה, שסמכות המלכות שנבנית כל עיקר על הסכמת העם יכולה להימסר גם לכמה אנשים יחד, ולא דווקא למלך או שופט. וזה גם מובן מסברא, כיוון שהכל מכוח הסכמת העם מה הבדל אם הסכימו על יחיד או על רבים - אדרבא יש להעדיף את שלטון הרבים מיחיד.

ומכאן שבתחומים של שמירה על הסדר הציבורי והביטחון האישי והלאומי, קיום צבא, קיום מערכת ענישה ואכיפה וכדומה, יש תוקף לחוקי מדינת ישראל. עמדה זו קיבלו גם הרב שלמה גורן,² הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג,³ הרב אליעזר ולדנברג⁴ והרב עובדיה יוסף⁵ שהביא פוסקים נוספים שסברו כך.

ב. הכנסת

בנוגע למעמד הכנסת, הוזכר מלבד התוקף של משפט המלך גם הכלל: 'דינא דמלכותא - דינא' (גיטין י ע"ב). רוב רובם של פוסקי ההלכה, ללא הבדל מגזר וזרם, כתבו כדבר פשוט שלחוקי מדינת ישראל יש תוקף על פי כלל זה, להלן כמה דוגמאות. הרב דב ליאור כתב כך (תחומין ג, עמ' 247):

-
2. הרב שלמה גורן, תורת המדינה, עמ' 26.
 3. הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה, ירושלים תשמ"ט, א, עמ' 129.
 4. הרב אליעזר וולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר, ח"י סי' א.
 5. הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת ה, סי' סד.

...חוקי המדינה שאינם נוגדים דין כלשהוא, יש חיוב לקיימם מדאורייתא. לכך יש להוסיף כי 'דינא דמלכותא - דינא' נאמר - לדעת רוב הפוסקים - גם במלכות ישראל... מכאן סמכות הכנסת שנבחרה על ידי העם בענייני מיסים, הפקעת רכוש, גיוס לצבא וכד'... לכאורה יש מקום להבחין בין הנהגת מלכות ליחסים פרטיים בין שני אנשים... אפשר שיש להיעזר גם במבחן של טובת הציבור...

הרב עובדיה יוסף עסק בחובה לשלם מסים, וזו מסקנתו (שו"ת יחוה דעת ה, סי' סד):

שאלה: האם מותר מן הדין להשתמט מתשלומי מס הכנסה, מס ערך מוסף ומכס, וכיוצא בזה, הנועדים לקופת המדינה, או יש להחיל עליהם את הכלל דינא דמלכותא דינא?... אפילו במלך רשע ועובד עבודה זרה שייך הכלל דינא דמלכותא... לגבי מדינת ישראל שייך הכלל דינא דמלכותא דינא... ולכן נראה להלכה שבכל מה שנוגע למיסים וארנוניות ומכס, יש לקיים את החוק של המדינה, שזה בכלל מה שאמרו חז"ל דינא דמלכותא דינא. אולם אנו צריכים למודעי, שלפי ההלכה (בבבא בתרא דף ח, א) אסור להטיל מס על תלמידי חכמים העוסקים בתורה...

פסיקה זו מלמדת שני דברים: מצד אחד, רוב הפוסקים סברו שיש תוקף לחוקי המדינה ואסור לעבור עליהם. מצד אחר, הפוסקים ראו עצמם מוסמכים לפרש את החוק ואף לקבוע מתי הוא מנוגד לדין תורה ואין לו תוקף.

מקור סמכות נוסף לחוקי הכנסת הוא 'תקנות הקהל'. כך כתבו הריא"ה הרצוג,⁶ והרב אליעזר ולדנברג.⁷ כך פסק הרב אברהם שפירא למעשה בנוגע לחוק שמחייב אב במזונות ילדיו עד גיל שמונה עשרה (תחומין טז, עמ' 85):

כיום, ברוך ה' יש כנסת המייצגת ייצוג גמור את כל תושבי המדינה, ומייצגת גם את היהודים שומרי הדת, שגם הם הסכימו לתקנה... [נ]מועצת הרבנות הראשית חזרה על כך בהסכמה כללית...

כל המקורות שהובאו עוסקים בשאלה אם **בית הדין** מתחשב בקיומו של **חוק** זה או אחר. כעת יש לדון בשאלה אם ומתי מותר לפנות לבתי משפט.

ג. בתי הדין ובתי המשפט

בבסיס הדיון ההלכתי בעניין פנייה לבתי משפט עומדים דבריו הנחרצים של הרמב"ם (הל' סנהדרין פכ"ו ה"ז):

כל הדין בדיני⁸ גוים ובערכאות שלהן אע"פ שהיו דיניהם כדיני ישראל הרי זה

6. תחוקה לישראל ב, עמ' 58.

7. הלכות מדינה א, עמ' רנח.

8. כך הגרסה על פי כתבי היד (מהדורת מפעל משנה תורה ומהדורת פרנקל), ואם כן האיסור הוא לדון על פי חוקים שאינם על פי התורה. בנוסח הדפוסים הגרסה היא 'דייני גוים' ולפיה

רשע וכאילו חרף וגדף והרים יד בתורת משה רבינו שנאמר 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' - לפנייהם ולא לפני עכו"ם לפנייהם ולא לפני הדיטות. וכך כותב הרשב"א בתשובה (ח"ו סי' רנד)⁹ לחכם הידוע רבי מנחם המאירי: מעשה היה בפירפנייאן בראובן שהשיא את בתו לאה לשמעון והכניס לו עמה סך ממון בנידוניה וילדה לו בת ואחר כך מתה לאה ואחר זמן מתה גם כן הבת שילדה לו. ועכשיו עמד ראובן ותבע בדיני הגויים שיחזיר לו אותו ממון הנדוניה שהכניס לו עם לאה בתו. ואעפ"י שהבעל יורש את אשתו והאב את בתו בדיני ישראל, טוען ואומר שאין לחוש לירושת הבעל כיון שהכל יודעים שהם הולכים בדיני הגויים והרי כל הנושא אשה שם כאילו התנה כן... תשובה כל דבר שבממון תנאו קיים... ומכל מקום לנהוג כן מפני שהוא משפט גויים באמת נראה לי שאסור, לפי שהוא מחקה את הגויים וזהו שהזהירה תורה לפנייהם ולא לפני גויים ואף על פי ששניהם רוצים בכך והוא דבר שבממון. שלא הניחה תורה את העם שהוא לנחלה לו על רצונם שייקרו את חקות הגויים ודיניהם ולא עוד אלא אפילו לעמוד לפנייהם לדין אפילו בדבר שדיניהם כדין ישראל. על כן אנו פה תמהים מקום המשפט בעירכם מקום תורה ויתרון דעת איך נתנו יד לכלל דברים אלו שאסרתן תורה שלמה שלנו. ומה ממון יתנה לירש שלא כתורתנו... אבל ללמוד מזה לילך בדרכי הגויים ומשפטיהם ח"ו לעם קדוש לנהוג ככה. וכל שכן אם עתה יוסיפו לחטא לעקור נחלת האב על הבנים וסומך על משענת קנה הרצוץ הזה ועושה אלה מפיל חומות התורה ועוקר שרש וענף והתורה מידו תבקש ומרבה הונו בזה בפועל כפיו נוקש ואומר אני שכל הסומך בזה לומר שמותר משום דינא דמלכותא טועה וגזלן הוא... ואם נאמר כן בטלה ירושת בנו הבכור דכל הנחלות ותירש הבת עם הבנים. ובכלל עוקר כל דיני התורה השלמה ומה לנו לספרי הקודש המקודשים שחברו לנו רבי ואחריו רבינא ורב אשי ילמדו את בניהם דיני הגויים ויבנו להם במות טלואות בבית מדרסי הגויים חלילה לא תהיה כזאת בישראל ח"ו שמא תחגור התורה עליה שק...

דבריו החרפים של הרשב"א עמדו לעיני הפוסקים, ואלו קבעו שיש להעדיף את חוקי התורה ובתי הדין הדנים על פיהם על פני פסיקה שבאה ממקורות אחרים.¹⁰ ההחלטה שלא לקבל את משפט התורה כמשפט מחייב במדינת ישראל העמידה בפני הפוסקים את השאלה מה מעמדה של מערכת המשפט החדשה, שמצד אחד אין בה פנייה לגויים, ומצד אחר היא מערכת מנוכרת לתורת ישראל. שאלה זו

משמע שהחיסרון הוא בדין ולא בדין. גרסה זו גרמה לחכמים רבים לקושי במקרה של דיינים יהודים שאינם דנים על פי דין תורה. ראו לדוגמה בדבריו של הרב עוזיאל (השופט והמשפט עמ' 15) שהוסיף וכתב: 'ומכל שכן שאסור לדייני ישראל לדון בדיניהם...'; דהיינו אין אבחנה בין דיינים מעמים שונים כי אם בין סוגי דין שונים.

9. התשובה הובאה גם בבית יוסף, חו"מ סי' כו.

10. ראו בשו"ת ציץ אליעזר יב, סי' פב.

התעצמה עם התקדמות תהליך החקיקה שהחליף את החוק המנדטורי בחוקים שחוקקה הכנסת.

דעתם של רוב רובם של הפוסקים היא שאין תשתית הלכתית המאפשרת לייסד מערכת משפט העוסקת בדיני ממונות שבין אדם לחברו המנותקת מתורת ישראל, וממילא אין לפנות למערכת זו כי אם באופנים מסוימים או לאחר התייעצות עם רב. לעמדה זו שותפים רוב רובם של פוסקי ההלכה ללא הבדלי מגזר וזרם, וכך לדוגמה כתב הרב יעקב אריאל בעניין זה (תחומין א, עמ' 327):

יהודי דתי היודע על קיומו של משפט התורה ועל מציאותם של תלמידי חכמים יודעי דת ודין, ובכל זאת מעדיף להישפט לפני הדיוטות אלו, שמחמת אונסם כופרים בתורה, נחשב למחרף ומגדף ולמרים יד בתורת משה, ואיסורו חילול השם מדאורייתא ודינו כהולך לערכאות של נכרים.

לצד האמירה הברורה השוללת את הפנייה לבתי המשפט בתביעת ממון, ישנם תחומים נרחבים שבהם ההלכה מכירה בסמכותם של בתי המשפט של מדינת ישראל. הדברים אמורים בעיקר בתחומים הנוגעים לשמירת הסדר הציבורי כדוגמת המשפט הפלילי, דיני תעבורה, משפט צבאי וכדומה. כך כתב לדוגמה הרב חיים דוד הלוי (דבר המשפט, חלק ג, עמ' 170):

לאור זה לכאורה נראה בפשיטות שבתי המשפט של המדינה בימינו (וזוה יצוין בבהירות ובבירור מוחלטים, במידה שדיונם נוגע לתיקון חיי חברה סדירים והענשת פושעים לכל סוגיהם, ואין הם נוגדים את חוקי תוה"ק) יונקים את סמכויותיהם משתי זרועות. הראשונה נשיא המדינה הממנה את השופטים, והנשיא עצמו הרי ברור שדין מלך יש לו על כל פנים לעניין המשפט וכדברי מרן זצ"ל, והשופטים יונקים מסמכויותיו הממלכתיות. השנייה היא כנסת נבחרת העם שהיא מתקינה תקנות ומחוקקת חוקים שמטרתם ותכליתם הנהגת חיי חברה תקינים וסדירים (ושוב יצוין במידה שתחוקתם נוגעת לתכלית זו בלבד, כי לחוקק חוק נגד המפורש בתוה"ק אין שום כוח בעולם ואפילו לא כל עם ישראל כאיש אחד אינם יכולים ורשאים), ושבתי הדין של המדינה דנים לפיהם. יוצא אפוא שהכנסת ובתי הדין הדנים לפי חוקיה, במקום מלכות עומדים.

סיכום

א. לממשלת ישראל יש סמכויות של מלך ישראל, ובמרכזן ניהול ענייני חוץ וביטחון ושמירה על הסדר הציבורי. זאת ועוד, יש תוקף לחוקי הכנסת העוסקים בקיומה של המדינה, בסדר הציבורי ובדברים הנוגעים לתועלת הציבור (כדוגמת זכויות יוצרים). בתי הדין דנים ופוסקים על פי חוקי המדינה שהם בעלי תוקף הלכתי. בתחומים השלטוניים והפליליים יש לפנות לבתי המשפט של מדינת ישראל.

ב. יש היתר לאדם להתגונן בבית משפט מפני תביעות המוגשות נגדו. כמו כן, אם הנתבע מסרב לדון בדין תורה, ניתן לקבל אישור ממורה הוראה או מבית דין לתבוע בבית משפט.¹¹

11. שו"ע, חו"מ סי' כ סעי' ב. מקורות נוספים בנושא זה: הרב ישראל בן שחר, הרב יאיר הס, התוקף ההלכתי של חוקי המדינה, כתר א, קדומים תשס"ד, עמ' 339 והלאה; הרב מיכאל בריס, החקיקה במדינת ישראל בראי ההלכה - יצירתיות אנושית וגבולותיה, משפטי ארץ - דין, דיין ודיין, עפרה, תשס"ב, עמ' 21; הרב רענן פארן, השלטון במדינת ישראל לאור ההלכה, שם, עמ' 489.